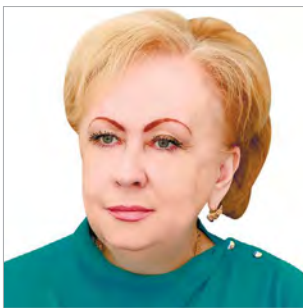

ПРАВА І СВОБОДИ ДИТИНИ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Н. М. Оніщенко

завідувач відділом теорії держави і права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України, доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України,
заслужений юрист України

О. Л. Богиніч

старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України,
кандидат юридичних наук

О. Л. Львова

старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України,
кандидат юридичних наук

С. О. Сунегін

старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України,
кандидат юридичних наук

Сучасний етап розвитку демократичних суспільств, які у зв'язку із глобалізацією стають все більш взаємозалежними, характеризується не лише стрімкими трансформаціями у різноманітних галузях і сферах суспільного життя, а й значним посиленням відповідних викликів та загроз, обумовлених, з одного боку, науково-технічним прогресом людства, а з іншого – зростаючою девальвацією значення моральних та правових принципів і норм у житті суспільства. На жаль, але доводиться констатувати, що внаслідок зазначених процесів сучасному людству загрожують вже не стільки перманентні економічні негаразди, політичне протистояння та соціальні прорахунки влади, скільки небезпечні надзвичайні ситуації та стани, виникнення та розвиток яких справляє безпосередній негативний вплив на найвищі соціальні цінності – життя і здоров'я людини (наприклад, так званий «Коронавірус» або «COVID-19»).

У цих умовах особливого значення набуває проблема забезпечення і захисту прав дитини в Україні. Діти – це наше майбутнє, і тому від їх фізичного здоров'я та умов культурно-духовного зростання залежить якість життя всього українського суспільства в майбутньому. Чинна Конституція України проголосила людину найвищою соціальною цінністю і, передусім, вказана цінність стосується саме «маленької» людини – дитини, від гарантованості та захищеності прав і законних інтересів якої залежить доля нашої держави в майбутньому.

Необхідність загальнотеоретичного осмислення сутності, класифікації, ролі та значення прав дитини у розбудові будь-якої сучасної демократичної держави є особливо актуальним в умовах сьогодення, оскільки забезпечення належних умов розвитку та соціалізації підростаючого покоління проголошено одним із пріоритетних

завдань не лише окремих держав, а й всього світового співтовариства.

Основний виклад матеріалу. Окремі науковці розглядають права дитини у контексті прав людини (В. Абрамов [1], І. Котляр [9], Н. Крестовська [10] тощо). Такий підхід є найпоширенішим у сучасній літературі та цілком обґрунтованим, оскільки права і свободи людини та громадянина охоплюють весь комплекс не лише конституційно закріплених можливостей будь-якої особи, а й тих можливостей, які встановлені у відповідних законодавчих актах. Проте, застосовуючи цей підхід, не потрібно забувати, що є окремі права, які можуть належати лише дитині через об'єктивно притаманні їй особливості вікового розвитку (наприклад, право дитини на проживання разом з батьками, право дитини на піклування батьків, право дитини на контакт з батьками, які проживають окремо тощо).

Крім цього, існує також підхід, згідно з яким права дитини розглядаються у якості окремої групи прав, що притаманні лише особам до 18 років, хоча за своєю структурою вони відповідають правам людини і громадянина. Представниками даного підходу є, зокрема, С. Каталейчук [8] та О. Лактюкіна [12].

Незважаючи на те, що права дитини, безумовно, є специфічними за своїм змістом, що обумовлюється особливостями дитини як «маленької» особистості, все ж вважаємо, що перший підхід є більш обґрунтованим, оскільки значна кількість законодавчо закріплених прав дитини цілком може збігатися з правами людини як за структурою, так і за змістом (наприклад, право дитини на користування культурним надбанням суспільства, право дитини на вільне висловлення своєї думки тощо).

Формулюючи дефініцію поняття «права дитини», на нашу думку,

доцільно звертати увагу на те, що дитина формується як доросла особистість не лише з урахуванням відповідних соціально-економічних умов, що існують у суспільстві, а, в першу чергу, за допомогою «моральної системи координат», в якій вона виховується. Це пов'язано з тим, що саме моральна вихованість особистості, яка формується до досягнення нею повноліття, є важливою умовою її належної майбутньої соціалізації. Слід зазначити, що більшість останніх публікацій з цього приводу свідчить про певне зміщення акцентів у визначенні прав дитини у бік соціально-економічних, політичних та інших передумов, які впливають на її виховання.

Враховуючи зазначене та з урахуванням останніх наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених з даної проблематики, вважаємо за доцільне у широкому значенні під правами дитини розуміти історично обумовлені культурно-духовним, соціальним, економічним, політичним рівнем розвитку суспільства юридично забезпечені можливості дитини задовольняти свої потреби та інтереси, що можуть здійснюватися дитиною як самостійно, так і за допомогою інших осіб, реалізація яких є необхідною умовою її належного виховання, соціалізації та розвитку. Свободи ж дитини полягають у її безпосередній можливості реалізовувати надані їй права з метою задоволення своїх потреб та інтересів по досягненню нею певного рівня інтелектуального та фізичного розвитку. У такий спосіб інтереси дитини можуть виходити за межі її прав і свобод та в загальному вигляді є певними претензіями на будь-які соціальні блага, які усвідомлюються нею в силу свого вікового розвитку.

З правами дитини тісно пов'язане таке поняття, як «гідність дитини». Це обумовлено тим, що людська гідність дитини є однією

з основних концепцій, на яких базується охорона, реалізація та захист прав і свобод дитини.

Із розвитком дитини у неї формуються вимоги до власної поведінки, поведінки інших людей, моральна та правова оцінка дій, тобто розвивається її особиста гідність. Водночас, внаслідок неправильного виховання в умовах неповаги до особистості дитини, ускладнюється процес розвитку особистої (власної) гідності дитини. Зважаючи на це, поняття «гідність дитини» потрібно розглядати як поєднання суспільної значущості дитини, її вроджених людських якостей, що притаманні кожній людині як біопсихосоціальної істоти, а також особистих якостей дитини, її самооцінки, що формується в процесі розвитку.

Зокрема, особливості гідності дитини виявляються у тому, що вона відображає: 1) об'єктивну, суспільно-моральну цінність вроджених людських якостей дитини як біопсихосоціальної істоти; 2) цінність будь-якої дитини як індивідуальної особистості; 3) формується під впливом морального ставлення до дитини з боку суспільства [14, с. 102; 2].

Саме тому законодавче закріплення поняття гідності дитини, на нашу думку, певною мірою сприятиме підвищенню ефективності забезпечення прав та свобод дитини.

Зокрема, Н. Крестовська пропонує поділяти права і свободи дитини за критерієм їх обсягу, виділяючи при цьому: 1) загальнолюдські права і свободи особистості, що адаптовані до спеціального суб'єкта, тобто дитини; 2) ювенальні (спеціальні) права і свободи. До загальнолюдських прав та свобод дитини Н. Крестовська відносить норми права, які встановлюють право дитини на життя та охорону здоров'я; право дитини на достатній життєвий рівень; право дитини на вільне

висловлювання думок та одержання інформації; право дитини на ім'я та громадянство; право дитини на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та засобів масової інформації; право дитини на захист від усіх форм насильства; право дитини на житло та майно; право дитини на освіту; право дитини на працю; право неповнолітнього на зайняття підприємницькою діяльністю; право неповнолітнього на об'єднання в дитячі та молодіжні громадські організації.

Ювенальні права і свободи – це дозволені об'єктивним правом види поведінки, що встановлюються лише для дітей, а саме: право на проживання в сім'ї; право на спілкування дитини з батьками, які проживають окремо від дитини, у тому числі – в іншій країні; право на отримання інформації про відсутніх батьків, якщо це не завдає шкоди її психічному і фізичному здоров'ю; право на утримання державою та влаштування у разі позбавлення батьківського піклування [10, с. 272-282].

Україна, як член міжнародного співтовариства, бере участь у діяльності зі створення сприятливого для дітей середовища, в якому гідний розвиток і захист їх прав забезпечується з дотриманням принципів демократії, рівності, миру, соціальної справедливості, з урахуванням моральних засад та традиційних цінностей українського суспільства, спрямованих на зміцнення сім'ї та морального здоров'я дітей в Україні.

Законом України від 5 травня 2018 р. затверджено Загальнодержавну Програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року [16].

Метою Програми є забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної

системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016-2021 роки), а також досягнення Цілей Сталого Розвитку, затверджених Резолюцією Організації Об'єднаних Націй 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», у частині дотримання прав дітей.

У Програмі визначено основні шляхи і способи розв'язання проблеми, зокрема, шляхом концентрації зусиль органів державної влади і громадянського суспільства, передбачається здійснення комплексу таких пріоритетних заходів: 1) створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини; 2) забезпечення рівних можливостей для всіх дітей, зміцнення інституту сім'ї та формування відповідального батьківства; 3) забезпечення захисту дітей від насильства; 4) створення системи правосуддя, дружнього до дитини; 5) створення безпечного інформаційного простору для дітей; 6) формування громади, доброзичливої до дітей; 7) і останнє, що особливо відповідає запитам суворого сьогодення, це забезпечення захисту прав та інтересів дитини у зоні воєнних дій чи збройних конфліктів, а саме: недопущення участі дітей у воєнних діях чи збройних конфліктах; забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій чи збройних конфліктах; впровадження комплексних заходів щодо створення умов для повноцінного життя та соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали від воєнних дій чи збройного конфлікту та дітей, розлучених із сім'єю, які не є громадянами України та потребують міжнародного захисту.

Водночас, невирішеною залишається проблема такого характеру: ми знаємо, яким чином покращити становище дітей з особливими потребами (дітисироти, діти з інвалідністю тощо) і для цього існують певні механізми, однак для дітей із неблагополучних сімей їх чисельні потреби залишаються не вирішеними належним чином. Це стосується й охорони здоров'я, й можливостей відпочинку дітей, розвитку їх здібностей, культури внутрішньої сімейних стосунків, проблеми дошлюбних інтимних стосунків серед підлітків, морально й фізично шкідливої практики абортів як засобу планування сім'ї, яка стала в Україні нормальною традицією і переходить із покоління в покоління, та ін. На сьогодні на жаль, залишається лише констатувати, що деякі із згаданих проблем не вирішені, наприклад, у частині створення безпечно-інформаційного простору для дітей, забезпечення духовного, морального і культурного розвитку дитини та ін. Як бачимо, мораль не культивується у даній державній Програмі як важлива складова і не визначено конкретних шляхів та заходів щодо цього.

Утім, не можна не вказати на певні суттєві позитивні кроки по зміцненню інституту сім'ї та формування відповідального батьківства, в межах чого, зокрема, передбачається: підвищення рівня добробуту українських сімей, зокрема, у результаті зростання доходів від трудової діяльності; підвищення рівня адресності соціальної підтримки малозабезпечених сімей з дітьми; забезпечення догляду та виховання дітей, у тому числі дітей з інвалідністю, в сім'ях або в умовах, максимально наближених до сімейних, реформування та реорганізація інтернатних закладів; посилення роботи з профілактики бездоглядності та безпритульності дітей; за-

провадження раннього виявлення сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм своєчасної та ефективної соціальної допомоги; удосконалення соціально-педагогічної роботи з формування відповідального батьківства, сімейних цінностей у підлітків, підготовка молоді до сімейного життя тощо.

Власне, Конвенція ООН про права дитини юридично формулює систему прав дитини, виділяючи громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права дітей. Конвенція серед даних категорій прав містить, зокрема, такі основні права дітей: право на життя, виживання і вільний розвиток; право на ім'я і набуття громадянства; право знати своїх батьків і користуватися батьківською турботою; право не розлучатися з батьками всупереч їх бажанню; право підтримувати контакти з обома батьками; право на об'єднання з сім'єю, яка перебуває в іншій державі; право залишати будь-яку країну і повертатися в свою країну; право на захист у випадку незаконного переміщення і повернення із-за кордону; право вільно висловлювати свої думки з усіх питань; свобода думки, совісті, релігії; свобода асоціацій і мирного зібрання; право на повну інформацію, яка сприяє благополуччю дитини; право на користування послугами системи охорони здоров'я; право користуватися благами соціального забезпечення; право на освіту; право на відпочинок і розваги; право на захист від економічної експлуатації; право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами і психотропними речовинами, від усіх форм сексуальної експлуатації і сексуальних розбещень; право на гуманне ставлення, на захист від незаконного і свавільного позбавлення волі.

Конвенція проголошує також принцип рівної відповідальності

обох батьків і законних опікунів за виховання дитини; встановлено обов'язок держави турбуватися, поважати і забезпечувати усі права дитини. На виконання вимог Конвенції Конституція України закріплює рівність дітей в правах незалежно від походження, а також від того, народженні вони у шлюбі чи поза шлюбом. Законом переслідується будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація (ст. 52 Конституції України).

Отже, розглянемо основні права дитини, гарантовані цією Конвенцією та внутрішнім законодавством України, зокрема, Конституцією України, а також визначимо окремі проблемні аспекти їх реалізації в Україні.

Право на життя є найголовнішим невід'ємним правом кожної людини. Воно є першоосновою, яка дозволяє людині володіти всіма іншими правами і свободами. Це право передбачене міжнародно-правовими актами з прав людини і вперше в Україні знайшло своє закріплення в Конституції 1996 р., ст. 27 якої передбачає, що кожна людина має невід'ємне право на життя і ніхто не може бути свавільно його позбавлений. Конституційний обов'язок захищати життя людини покладений насамперед на державу. Держава забезпечує право на життя різними заходами в галузі охорони здоров'я, охорони праці, пожежної та екологічної безпеки, боротьби із злочинністю тощо [6, с. 129]. Життя та здоров'я дитини потребує охорони та захисту ще до її народження, оскільки саме недбале ставлення матері, медичного персоналу або інших осіб до ще ненародженої дитини може призвести до смерті цієї дитини. Саме тому в національному кримінальному законодавстві обтяжуючою обставиною відповідальності за вбивство є стан вагітності потерпілої.

Особливістю права на життя дитини є захист державою

не лише самої дитини, а й її матері, адже саме мати у період вагітності є джерелом життя та здоров'я для ще ненародженої дитини. Так, ч. 5 ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права містить положення, відповідно до якого смертний вирок не виконується щодо вагітних жінок.

Стаття 6 Конвенції проголошує, що держава повинна забезпечувати в максимально можливій мірі виживання та здоровий розвиток дитини. У даному випадку використання слова «виживання» є специфічною рисою, що відрізняє право на життя людини від права на життя дитини. Чи мається на увазі під «виживанням» і «здоровим розвитком» внутрішньоутробне життя ненародженої дитини?

У пункті 2 статті 24 Конвенції ООН про права дитини говориться, що «держави-учасниці вживають необхідних засобів для зниження рівня смертності немовлят і дитячої смертності». Також у Декларації прав дитини від 20 листопада 1959 р. в преамбулі зазначається, що дитина потребує спеціальної охорони і турботи як до, так і після народження. А ст. 4 даної Декларації проголошує, що спеціальний догляд та охорона повинні бути забезпечені як дитині, так і її матері, включаючи як допологовий, так і післяпологовий догляд.

Отже, життя і здоров'я дитини є тісно взаємопов'язаними, оскільки загрозу життю дитини становить не лише факт злочинного посягання, а, в першу чергу, її фізичний стан.

Стаття 6 Закону України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001 р. [4] містить положення, що «кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я». Держава гарантує дитині право на охорону здоров'я шляхом проведення таких заходів, як зни-

ження рівня смертності немовлят і дитячої смертності, забезпечення надання медичної допомоги всім дітям, боротьби з хворобами і недоїданням, надання матерям належних послуг з охорони здоров'я у допологовий і післяпологовий періоди тощо.

Але це право стосується вже народжених дітей. В юридичній літературі наразі існує дискусія щодо порушення права на життя дитини через дозвіл штучного переривання вагітності.

Наступним особистим (фізичним) правом дитини є право на захист від усіх форм фізичного чи психічного насильства (рабства). Виходячи з норм ст. ст. 34-37, 39 Конвенції ООН про права дитини, ст. ст. 10, 30, 32, 33 Закону України «Про охорону дитинства», зміст даного права складає право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності і передбачає захист дитини від: а) образи, недбалого і жорстокого поводження, у тому числі з боку батьків; б) втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; в) примушування до жебрацтва, втягнення до азартних ігор тощо; г) участі у воєнних діях і збройних конфліктах; д) незаконного переміщення (викрадення дітей, торгівля та контрабанда ними); е) позбавлення свободи свавільним або незаконним чином; є) катування та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження чи покарання; ж) сексуальної експлуатації і сексуальних розбещень (дитяча проституція, порнографія); з) економічної експлуатації.

Наведений перелік також є гарантією дотримання права дитини на захист від усіх форм фізичного чи психічного насильства.

Так, Конвенція ООН про права дитини та прийнятий на її основі Закон України «Про охорону дитинства» є нормативно-правови-

ми засобами боротьби з практикою, подібною до рабства, беручи до уваги кількість дітей, до яких вона застосовується. Однак, дані закони лише в загальному вигляді освітлюють цю складну проблему, оскільки в Україні на теперішній час відсутній перевірений практикою дієвий механізм, який би комплексно вирішував питання застосування ефективних засобів боротьби із насильством щодо дітей взагалі, з їх протиправною експлуатацією. При цьому слід зауважити, що насильство стосовно дітей виходить далеко за межі насильства в сім'ї, яке обмежується лише рамками даного первинного осередку суспільства. Дана проблема, на жаль, поки що вирішується, насамперед, на рівні законодавчо закріплених заборон в різних сферах (наприклад, заборона роботи неповнолітнього у нічний час, встановлення мінімального віку, з якого можливе прийняття на роботу неповнолітніх, тобто це стосується переважно сфери трудового права і лише в окремих випадках – кримінального), а також визначенням уповноважених органів та установ, які, за наявності визначених законом підстав, вживають відповідних заходів щодо попередження насильства в сім'ї.

Ще одним важливим правом є право дитини на невтручання в її особисте та сімейне життя, яке передбачає недоторканність своєрідного середовища життя дитини. Це стосується насамперед не протиправних, а природних особистих і ділових інтересів та відносин [7, с. 131].

Конституцією закріплене положення про те, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Деталізуючи це конституційне положення стосовно дітей, ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» кожній дитині гарантує

право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Особливістю цього права, наданого дітям, є право дитини на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них (ст. 11 Закону України «Про охорону дитинства»), яке, у свою чергу, передбачає, що діти не повинні розлучатися з сім'єю всупереч їх волі, за винятком випадків, коли таке розлучення необхідне в інтересах дитини і цього вимагає рішення суду, що набрало законної сили (ст. 14 Закону України «Про охорону дитинства»). Тобто держава, визнаючи сім'ю природним середовищем для всебічного розвитку дитини, її матеріального забезпечення, враховуючи прив'язаність дитини до батьків, захищає дитину від свавільного втручання в її особисте життя, в її природне середовище.

Наступну групу особистих прав дитини складають право на свободу слова, світогляду і віросповідання. Так, Конвенція ООН про права дитини в ст. 12 передбачає право дитини, яка здатна сформулювати власні погляди, вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини має приділятися належна увага згідно з її віком та зрілістю.

Закон України «Про охорону дитинства» також закріплює право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації. Відповідно до ст. 9 вказаного Закону, кожна дитина має право на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності, отримання інформації, що відповідає її віку. Дитині забезпечується доступ до інфор-

мації та матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, особливо тих, що сприяють здоровому фізичному і психічному розвитку, соціальному, духовному та моральному благополуччю.

Даний закон також передбачає право дітей звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації та їх посадових осіб із зауваженнями та пропозиціями стосовно їхньої діяльності, заявами та клопотаннями щодо реалізації своїх прав і законних інтересів та скаргами про їх порушення.

Це право є важливим напрямом демократичного розвитку держави і суспільства. Зокрема, право на звернення передбачено ст. 40 Конституції України, де передбачається право людини особисто звертатись або направляти індивідуальні або колективні письмові звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також до посадових, службових осіб цих органів.

Особливістю цього права, наданого неповнолітнім особам, є те, що, в силу їх віку, звернення дітей можуть бути проігноровані, залишені поза увагою з огляду на їх неважливість та необґрунтованість з точки зору дорослої людини. Однак дитина, будучи істотою емоційно сприйнятливою або ж, навпаки, замкнутою у собі, може неправильно або неповно, незрозуміло викласти своє ставлення до проблеми. Тому закріплення права дитини особисто звертатися до відповідних органів покладає на останніх обов'язок зреагувати на це відповідним чином.

Щодо права на отримання неповнолітніми особами інформації, то це право, в окремих випадках, обмежене законом. Адже існують різноманітні види інформації, наприклад, інформація, що є державною або комерційною таємницею, доступ до яких обмежений

не лише неповнолітнім особам. Це може бути інформація, що стосується безпосередньо дитини. Наприклад, відомості про усиновлення даної неповнолітньої особи людьми, яких вона вважає своїми рідними батьками. Також це може бути інформація, яка в силу певних моральних критеріїв небажана або заборонена для осіб, що не досягли відповідного віку (наприклад, інформація порнографічного характеру).

Головною проблемою негативного впливу ЗМІ на спосіб життя молодшої людини є те, що сьогодні телебачення, радіо, преса не тільки і не стільки просувають який-небудь продукт, скільки формують спосіб життя, в якому палити, пити, мати випадкові сексуальні контакти інколи подається як елемент престижу. Причому це заворожуюче діє не тільки на молодь, а й на дорослу частину населення, яка, інколи, мириться з тим, що подають ЗМІ для дітей і учнів. Виникає мовчазна згода дорослих із пропагандою нездорового способу життя. Проблема негативного впливу ЗМІ на спосіб життя молоді є не тільки українською. Всесвітня організація охорони здоров'я розробила «Основи політики здоров'я для всіх в Європейському регіоні «Здоров'я-21», де наголошується, що подальший розвиток засобів зв'язку, підвищення ролі масової інформації і інформаційної індустрії в цілому означає, що молоді люди в усіх країнах світу стають об'єктом дії відносно популяризації шкідливої для здоров'я продукції [11].

Отже, держава, з метою запобігання розбещення дітей та їх деморалізації, повинна на законодавчому рівні подбати про захист дитини від отримання інформації, що негативно впливає на формування кола її інтересів, на напрямок її духовного та культурного розвитку тощо. Тобто має бути закріпленим та реально діяти право дитини на захист

від інформації, що перешкоджає формуванню в дитині моральної особистості і руйнівню впливає на дитячу психіку.

Наступною групою прав дитини є соціальні та економічні права дитини (соціально-економічні права). Серед них можна назвати, перш за все, права, які притаманні усім особам, це право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право на працю. Особливістю даної категорії прав є право дитини на захист від економічної експлуатації, яке в Законі України «Про охорону дитинства» розглядається в контексті захисту дитини від усіх форм насильства (ст. 10).

Так, право власності закріплено ст. 41 Конституції України, яка передбачає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися як своєю власністю, так і результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності. Ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства» визначає право дитини на отримання у спадок майна її померлих батьків, навіть у випадку, коли останні були позбавлені батьківських прав.

Право на зайняття підприємницькою діяльністю передбачене ст. 42 Конституції України. Закон України «Про охорону дитинства» передбачає право на зайняття підприємницькою діяльністю дітей, які досягли 16-річного віку. Зокрема, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 32 Цивільного кодексу України неповнолітні у віці від 14 до 18 років мають право бути засновниками юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи. Також діти, які досягли 16-річного віку, можуть бути членами колективного сільськогосподарського підприємства та членами селянського (фермерського) господарства в порядку, встановленому законом.

Наступне право, що складає категорію економічних прав ди-

тини, є право на соціальний захист (ст. 46 Конституції України), що включає право на соціальне забезпечення у разі втрати повної, часткової чи тимчасової працездатності, втрати годувальника та в інших передбачених законом випадках. Зокрема, дане право реалізується через втілення в життя положень таких законів України, як Закон України «Про пенсійне забезпечення», Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», Закон України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю», Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей» та ін.

Ще одним важливим соціально-економічним правом дитини є право на працю. Дане право передбачене ст. 43 Конституції України. Це право включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку людина вільно обирає.

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про охорону дитинства», вік, з якого допускається прийняття дитини на роботу, становить 16 років. Діти, що досягли 15-річного віку, можуть прийматися на роботу, що не завдає шкоди їх здоров'ю і навчанню, за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює. Кодекс законів про працю України містить положення про особливості праці неповнолітніх, серед яких, наприклад, заборона працювати у нічний час (ст. 54) та ін. Саме ці аспекти і є тією особливістю, що відрізняє реалізацію права на працю дітьми від реалізації цього ж права дорослими громадянами. Заборона застосування до дитини так званого «трудового насильства» знайшла своє відображення в ст. 32 Конвенції ООН про права дитини, яка регламентує «право дитини на захист від економічної експлуатації і від виконання будь-якої роботи, яка може

являти небезпеку для її здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному і соціальному розвитку».

Окрім цього, ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [13] визначає, що соціальна та економічна експлуатація дітей та підлітків має бути карана за законом. Крім того, в цьому ж пункті ст. 10 Пакту закріплено право на захист дітей і підлітків від економічної, соціальної експлуатації, свобода від застосування їх праці в галузях, шкідливих для їх моральності і здоров'я, або загрозливих для життя, або таких, що можуть зашкодити їх нормальному розвитку.

Державною службою статистики та центром «Соціальний моніторинг» в лютому-березні 2015 р. в межах дослідження економічної активності населення було здійснено опитування дітей, які перебували на вулиці. Результати дослідження показали, що під час проведення обстеження в Україні працювало 607,4 тис. дітей, кожна десята (10,3%) в країні дівчинка і більше, ніж кожен десятий (12,9%) хлопчик. Майже кожна третя працююча під час обстеження дитина (30,8%) була з неповної сім'ї, в містах – майже кожна друга (46,2% проти 25,2% таких у сільській місцевості). Одним з провідних факторів залучення дітей до оплачуваної зайнятості виступав рівень освіти їхніх батьків, що визначає ризик виникнення бідності, особливо у домогосподарствах з дітьми. Так, більше ніж дві третини (78,2%) працюючих дітей мали батька, який не отримав вищої освіти, 63,8% – матір з середнім рівнем освіти [5].

Причинами зазначеного явища, на думку В. Свистельникова, є: 1) зuboжіння значної частини населення; 2) криза, яка охопила бюджетну сферу, у тому числі освіту, зокрема,

скорочення фінансування шкіл, чисельності викладачів, укрупнення класів, запровадження часткової плати за навчання дітей, згортання системи шкільного харчування, що призводить до руйнування навчального процесу; 3) переорієнтація підлітків на нові цінності, формування прошарку так званих «нових» українців, втрата «твердої опори під ногами» у науковців, медиків, інженерів, поява нових «пріоритетних» професій, пов'язаних з торговельною і банківською діяльністю (це формує у підлітків віру в те, що навчання не є їх головним обов'язком); 4) значне використання праці підлітків у тіньовій економіці [17, с. 88].

Існування даної проблеми пов'язується, перш за все, з неможливістю переважної більшості сімей реалізувати надане державою право на достатній життєвий рівень, яке регламентоване на конституційному рівні (ст. 48 Конституції України), ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства», ст. 27 Конвенції ООН про права дитини та ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Поняття достатнього життєвого рівня – оцінювальна категорія. Законодавче втілення ця категорія отримала в Законі України «Про мінімальний споживчий бюджет» від 3 липня 1991 р. Ст. 1 вказаного закону визначає мінімальний споживчий бюджет як набір продовольчих та непродовольчих товарів і послуг в натуральному та вартісному вираженні, які забезпечують задоволення основних фізіологічних та соціально-культурних потреб людини. Критерії, на яких має ґрунтуватися визначення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком – це критерії формування мінімального споживчого бюджету. Отже, саме розмір мінімального споживчого бюджету має забезпечити людині мінімально достатній життєвий рівень. Відповідно до ч. 4

ст. 4 Закону України «Про мінімальний споживчий бюджет» в умовах кризового стану економіки та спаду виробництва розмір мінімального споживчого бюджету визначається соціальним нормативом – межею малозабезпеченості [18, с. 32].

Відповідно до ч. 2 ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства», відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини (фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального), лежить на батьках або особі, що їх замінює. Однак, перш ніж покладати на батьків відповідальність, слід привести в дію конституційне право людини на достатній життєвий рівень, і у такому б випадку, вона мала б змогу забезпечити втілення цього права для своєї дитини.

Одноразова допомога при народженні дитини покриває лише першочергові потреби немовляти і є досить обмеженою з огляду на терміни цих соціальних виплат. Слід зважити також на те, що мати-породілля також потребує належного харчування, одягу тощо. Коли така допомога на дитину припиняється і перестає поступати, сім'я має самостійно знаходити зайві засоби для забезпечення ще одного члена сім'ї – дитини, як мінімум до досягнення нею повноліття. Якщо звернутися до практики європейських країн (наприклад, Норвегія, Швеція та ін.), де по суті, відсутня бідність як така, держави, окрім допомоги при народженні, надають щомісячну допомогу на дитину, починаючи від народження і до досягнення нею повноліття. З огляду на це можна стверджувати, що такі держави дбають про достатній життєвий рівень своїх громадян, особливо дітей, навіть якщо про це красномовно не говорить Конституція.

Тому дана проблема – проблема гідного життєвого рівня, є чи не найвагомішою та однією з головних засад сімейного благополуччя дітей.

Наступну групу прав складають культурні права дитини. Категорія конституційно закріплених культурних прав людини передбачає право (у тому числі і дитини) на освіту (ст. 53 Конституції України), право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України), право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, а також деякі інші права і свободи, що стосуються свободи поглядів і переконань, світогляду, користування інформацією тощо. Ми зупинимося на розгляді деяких особливостей даної категорії прав, які притаманні дитині.

Стаття 31 Конвенції ООН про права дитини визначає, що «держави-учасниці поважають і заохочують право дитини на всебічну участь у культурному і творчому житті та сприяють наданню їй відповідних і рівних можливостей для культурної і творчої діяльності, дозвілля і відпочинку». Виходячи також зі змісту ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, ст. 20 Закону України «Про охорону дитинства», зазначена група прав дитини включає в себе: право на безкоштовний доступ до національних духовних та історичних цінностей, досягнень світової культури; право на користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування; право на об'єднання в молодіжні і дитячі організації з метою розвитку індивідуальної та колективної творчості; право на свободу творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на повагу і моральне благополуччя дитини у даній сфері (що гарантується шляхом заборони пропагування у засобах масової інформації культу насильства і жорстокості, розповсюдження порнографії тощо).

До даного переліку також можна віднести і таке фундаментальне право дитини, як право

на освіту, яке регламентоване ст. 53 Конституції України, Законом України «Про освіту», ст. 19 Закону України «Про охорону дитинства».

У юридичній літературі спрavedливо відзначається, що хоча законодавство гарантує конституційні права дитини, але, зважаючи на особливості правового статусу дитини, лише деякі з них реалізуються дитиною самостійно. Оскільки у дитини відсутній необхідний життєвий досвід, це зумовлює її залежність від батьківської волі при виборі способів реалізації гарантованих державою конституційних прав і свобод. Наприклад, право на судовий захист (ст. 55 Конституції України) не може бути реалізоване дитиною особисто, зважаючи на складний механізм його реалізації. Гарантоване дитині право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35 Конституції України) реалізовується дитиною, як правило, з урахуванням сімейної традиції, світогляду батьків; право на освіту, особливо загальну середню освіту, також визначається фінансовим становищем сім'ї та батьківським вибором [19, с. 406].

Аналогічні спостереження стосуються й права дитини на безпечний внутрішньоутробний розвиток, на народження й на життя. Це природне право також перебуває у прямій залежності від волі батьків (матері). Зокрема, в юридичній літературі відмічається, що життя та здоров'я дитини потребує охорони та захисту ще до її народження, оскільки саме недбале ставлення матері, медичних працівників чи інших осіб до ще ненародженої дитини може завдати шкоди її здоров'ю та призвести до смерті. Більше того, особливо це має відношення до штучного переривання вагітності просто за бажанням матері, не маючи для цього важливих медичних чи соціальних показників. Саме у таких випадках дитина виявляється не захищеною

ні з боку держави, ні з боку матері і позбавляється права не просто жити, а й права народитися [3].

Таким чином, ефективність реалізації прав дитини залежить як від дорослих (батьків, опікунів), так і від належної діяльності відповідних державних інституцій. Недостатньо задекларувати широкий спектр прав і свобод дитини на конституційному рівні, врахувавши природні права й міжнародні стандарти. Необхідно зобов'язати державні органи створювати умови для реалізації цих прав і свобод. Також для успішної реалізації конституційних прав і свобод дитини необхідно підвищувати рівень правової культури українського суспільства, кожної української сім'ї та кожної дитини [19, с. 406].

Певними новелами вітчизняного законодавства у сфері захисту прав дітей є запровадження інститутів патронату над дитиною та наставництва.

Постановою Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 148 «Деякі питання здійснення патронату над дитиною» затверджено Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя [15], у якому визначено поняття «патронат над дитиною» – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин. Метою патронату над дитиною є забезпечення захисту прав дитини, яка через складні життєві обставини тимчасово не може проживати разом з батьками/законними представниками, надання їй та її сім'ї послуг, спрямованих на повернення у сім'ю відповідно до найкращих інтересів дитини.

Так, ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального

захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» доповнено абзацом двадцять третім згідно із Законом № 1504-VIII від 08.09.2016 р., що закріплює термін «наставництво» – це добровільна безоплатна діяльність наставника з надання дитині, яка проживає у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, індивідуальної підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя.

Згідно із Законом № 1504-VIII від 08.09.2016 р., даний Закон доповнено статтею 17-1, у якій зазначається, що наставництво здійснюється у найкращих інтересах дитини, яка проживає у закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, зокрема, щодо:

- визначення та розвитку здібностей дитини, реалізації її інтересів у професійному самовизначенні;
- надання дитині доступної інформації про її права та обов'язки;
- формування у дитини практичних навичок, спрямованих на адаптацію її до самостійного життя, зокрема, щодо вирішення побутових питань, розпорядження власним майном та коштами, отримання освітніх, соціальних, медичних, адміністративних та інших послуг;
- ознайомлення дитини з практиками суспільного спілкування та подолання складних життєвих ситуацій;
- сприяння становленню дитини як відповідальної, успішної особистості;
- формування у дитини навичок здорового способу життя.

Зазначені законодавчі новели свідчать про те, що законодавець не залишається осторонь тих проблем та викликів, які сьогодні спричинені моральною та економічною кризою, соціальним сирітством та іншими кризовими реаліями сьогодення. Водночас, сам факт необ-

хідності перманентного посилення законодавчих гарантій, спрямованих на забезпечення та захист прав і свобод дитини в умовах все зростаючого масштабу кризових реалій розвитку суспільства і держави загалом та подолання їх шкідливих наслідків, є свідченням того, що поза відповідним впливом залишаються ті соціальні процеси, які призводять до виникнення кризових станів у суспільстві, у тому числі при формуванні і розвитку особистості дитини, тобто виступають причиною тих соціальних негараздів, в яких нині дитина вимушена розвиватися.

Висновки. З огляду на все вищенаведене, можемо сформулювати такі висновки:

1. Права і свободи дитини, їх забезпечення та захист у сучас-

ному українському суспільстві потребують особливо пильної уваги як з боку уповноважених державних органів, так і відповідних інститутів громадянського суспільства, що обумовлюється посиленням деяких негативних чинників соціального життя, які справляють шкідливий вплив на формування і розвиток дитини. При цьому особливої гостроти на сьогодні набувають питання практичної реалізації закріплених у законодавстві гарантій прав і свобод дитини, виконання яких суттєво гальмується як об'єктивними (наприклад, пандемія «COVID-19», проблема переселенців, низький рівень економіки тощо), так і суб'єктивними чинниками (так званий «людський фактор», що пов'язаний, зокрема, з рівнем правової свідомості та культури посадових осіб).

2. Вирішення різноманітних питань, пов'язаних із забезпеченням та захистом прав і свобод дитини, особливо в умовах посилення кризових реалій сьогодення, залежить не лише від наявності необхідних законодавчих актів, норми яких закріплюють спеціальні гарантії захисту прав дитини, які потрапили у складні життєві обставини, а також механізм їх практичної реалізації. Надзвичайно важливою передумовою повноцінної реалізації таких гарантій є відродження авторитету моральної традиції в українському суспільстві, без наявності якого всі позитивно спрямовані нормативні державні рішення ризикують залишитися лише «добрими намірами» та «деклараціями», яким не судилося втілитися в життя. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов В. И. Права ребенка и их защита в России: общетеоретический анализ автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Саратов: Саратов. гос. акад. права, 2007. 55 с.
2. Андрусишин Б. І. Проблеми забезпечення прав дитини в Україні та їх реалізація // Восьмі юридичні читання «Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства»: матеріали Міжнародної наукової конференції, 10-11 жовтня 2012 року / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, Б. І. Андрусишин. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. С. 17-28.
3. Богиніч О. Л., Львова О. Л. Право жити чи право бути народженою? (До питання про природне право дитини на життя) // Держава і право. 2013. Вип. 61. С. 10-16.
4. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14/print1370038576095860>
5. Коломієць О. О. Дитяча праця в Україні: детермінанти, характеристики, мінімізація соціальних ризиків // Економічний вісник Національного технічного університету України «КПІ». 2016. № 13. С. 169-174.
6. Конституційне право України: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. Київ: Укр. центр правничих студій, 1999. С. 129.
7. Конституции зарубежных государств: США. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Япония. Канада: учеб. пособие / Сост.: В. В. Маклаков. Москва: БЕК, 1996. С. 131.
8. Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як одного із основних напрямків діяльності міліції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 16 с.

9. Котляр И. И. Права человека: учеб. пособие для вузов. Минск : Тесей, 2002. 256 с.
10. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження : монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 332 с.
11. Куницький В. В. Захист неповнолітніх в інформаційному просторі як об'єкт гуманітарної експертизи: український та зарубіжний досвід // Державне управління: теорія та практика. Київ: 2011. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Kunitskiy.pdf>
12. Лактюнкина Е. А. Права ребенка в контексте концепции устойчивого развития : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук :12.00.01. Екатеринбург: Урал. гос. юрид. акад., 2005. 26 с.
13. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042
14. Опольська Н. М. Теоретико-правові засади забезпечення прав та свобод дитини : монографія / Н. М. Опольська. Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2011. С. 102.
15. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 148 «Деякі питання здійснення патронату над дитиною» // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF>
16. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 р. № 453-2018-п «Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року» // Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-p>
17. Свистельников М. Праця дітей, які не досягли 16-річного віку, потребує правового врегулювання / М. Свистельников // Право України. 1998. № 4. С. 88.
18. Смирнов Д. Право на достатній життєвий рівень: Конституція і дійсність / Д. Смирнов // Український часопис прав людини. № 2. 1997. С. 32.
19. Шульц О. А. Особливості реалізації деяких конституційних прав дитини в Україні // Альманах права: Свобода, рівність і гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці. Вип. 4. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 404-407.

ПРАВА І СВОБОДИ ДИТИНИ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

**Н. М. Оніщенко, О. Л. Богініч,
О. Л. Львова, С. О. Сунегін**

У статті досліджені проблеми забезпечення захисту прав і свобод дитини в контексті сучасних викликів. Розкривається зміст основних прав і свобод дитини, а також правові гарантії їх забезпечення, закріплені як на національному, так і міжнародному рівнях. Висвітлюються чинники, які негативно впливають на забезпечення та захист прав дитини, а також шляхи їх подолання. У результаті дослідження робиться висновок, що надзвичайно важливою передумовою повноцінної реалізації гарантій прав і свобод дитини є відродження авторитету моральної традиції в українському суспільстві, без наявності якого всі позитивно спрямовані нормативні державні рішення не можуть бути повноцінно реалізовані на практиці.

Ключові слова: права дитини, право, мораль, свобода, діти-сироти, сім'я, виховання дітей.

Стаття надійшла до редакції: 8.04.2020.

RIGHTS AND FREEDOMS OF THE CHILD: SECURITY AND PROTECTION IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY CHALLENGES

**N. M. Onishchenko, O. L. Bohinich,
O. L. Lvova, S. O. Sunegin**

The article explores the problems of securing and protecting the rights and freedoms of a child in the context of contemporary challenges. The content of the basic rights and freedoms of a child is disclosed, as well as the legal guarantees of their securing, enshrined at both national and international levels. Factors that negatively affect the protection and protection of the rights of a child, as well as ways to overcome them, are highlighted. It is concluded, that a vital prerequisite for the full realization of guarantees of the rights and freedoms of a child is the restoration of the authority of the moral tradition in Ukrainian society, without which all positively directed normative state decisions cannot be fully implemented in practice.

Keywords: the rights of a child, law, morality, freedom, orphans, family, parenting.

Received: 8.04.2020.